

ЗМІСТ

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

А.БОРОВИК. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності 1917-1920 рр.: джерелознавчий аспект 3

У ГЛИБ ВІКІВ

Ю.МИЩИК. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII - XVIII ст. 10

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

С.ТУПИК. Село Будищі: трагічні тридцяті 27

А.КАРАСЬ. Секретне кралевецьке ткацтво 38

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Б.ЮР'ЄВ. Навічно в пам'яті народній 46

І.СИТИЙ. Створення Чернігівської губернії і доля українського козацтва 62

РОЗВІДКИ

В.ОГНЕВ'ЮК. Історіософський аналіз розвитку освіти на початку ХХ століття 66

А.МОРОЗОВА. Єврейське землеволодіння та землеробство, землеробні колонії північного лівобережжя України 74

О.ГЕЙДА. Андрій Іванович Страдомський - маловідомий історик Чернігівщини 82

А.БОВГІРЯ. «Новгород-Сіверський літопис» - пам'ятка української історіографії другої половини XVIII ст. 89

О.ЖУРБА. Публікації джерел та вивчення історії козацтва на сторінках харківських журналів першої чверті XIX ст. 94

П.ПИРИГ. Землеволодіння на Чернігівщині за польської доби (1618 - 1648 рр.) 102

В.ПОЛОВЕЦЬ. Інститут земських агрономів у системі кооперативного руху Лівобережної України (друга половина XIX - початок ХХ ст.) 109

Н.ШЛІХТА. Чернігівські віруючі - на захист своїх прав: один епізод з життя Православної Церкви у повоєнній Радянській Україні (спроба мікроісторичного дослідження) 117

В.КОНОВАЛЬЧУК. З історії одного підпілля 131

В.ЛАЗАРЕНКО. Демографічна ситуація в селі Північного Лівобережжя України у 20-х - на початку 30-х років ХХ століття 133

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Ю.ДЯТЛОВ. Микола Пильчиков - подвижник української науки 139

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

І.СОЛОМАХА. Співвідношення правди та істини у житті людини за трактуванням Іоанія Галатовського 145

М.КАРАНДА. Естетичний оксюморон Миколи Ге 150

Ю.КРИЛОВЕЦЬ. П.Г. Редкін - філософ і педагог 158

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Н.СЛОБОДЯНЮК. Екстралінгвістичний аспект російської редакції роману П.Куліша «Чорна Рада» 165

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

В.ШКВАРЧУК. Поклик отчого краю, або Вічна правда «маленької» людини 170

Л.БОНДАРЄВИН (ЧЕРЕНКО). Голки для дітей та... дорослих. 178

В.СЛАПЧУК. Бронепоезд сучасного літпроцесу 181

Т.ДЗЮБА. Любити життя приречений 186

ЕКОНОМІКА

О.АКИМЕНКО, В.АКИМЕНКО. Регіональні аспекти інвестиційної діяльності Чернігівської області 189

Т.БОБРИШЕВА-ШКАРЛЕТ, С.ШКАРЛЕТ. Процесно-функціональна діагностика стану підсистеми менеджменту суб'єкта підприємницької діяльності 195

В.ЛЕВКІВСЬКИЙ. Проблеми та перспективи співробітництва України з європейським банком реконструкції та розвитку 202

В.ЯСИНСЬКИЙ, О.ГАЙДЕЙ. Розвиток малих підприємств - один із важливих аспектів реалізації ефективної регіональної політики 208

М.БУТКО. Соціальні передумови економічного зростання 213

Головний редактор
С. О. Павленко

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

З історії -

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

Г. В. Борjak,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яко,

Ю. А. Мищик,

О. П. Моця,

А. М. Острианко,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

Л. Е. Раковський,

К. М. Ячменіхін

З філософії -

Т. В. Андрійчук,

І. В. Бичко,

Г. В. Волишко,

В. А. Личкова,

В. Г. Табачковський,

О. О. Чорний,

В. І. Шевченко,

О. О. Явоненко

З філології -

Н. М. Арват,

О. Г. Астаф'єв,

О. Г. Ковальчук,

П. П. Кононенко,

А. Г. Погрібний,

Г. В. Самойленко,

О. Г. Самойленко

З економіки -

С. І. Бандур,

С. І. Шук,

М. В. Кужільний,

А. М. Москаленко,

І. Ф. Степаненко,

О. П. Степанов,

Д. М. Стеченко

РЕДАКЦІЙНА РАДА

М. П. Бутко,

О. П. Васюта,

П. В. Грищенко,

В. В. Мельничук,

С. І. Пономаренко,

О. П. Реєнт,

С. П. Реп'ях,

В. Ф. Савченко,

П. С. Сохань,

Б. І. Суховірський,

Г. М. Тимошко,

В. М. Тканко,

П. Т. Тронько,

В. Ф. Чепурний,

В. М. Шевченко,

Ф. І. Шпиг,

О. Ф. Явоненко,

В. П. Яковець

Відповідальний секретар

О.Ф.Тевкун

Редактор випуску

О. В. Ткаченко

Видавці - Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Чернігівський державний інститут економіки та управління, Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. В. Гоголя

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Постановою Вищої атестаційної Комісії України (див. також додаток до постанови президії ВАК України від 8 вересня 1999 р. № 01-05/9) журнал “Сіверянський літопис” включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії, філософії, філології, економіки (“Бюлетень ВАК України”, 1997, № 2; “Бюлетень ВАК України”, 1998, №4; “Освіта України”, 7 липня 1999, № 27).

Засновник - Чернігівське обласне об'єднання “Просвіта”

Видавці - Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, Чернігівський держінститут економіки та управління, Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. В. Гоголя.

Журнал видається за наукового сприяння Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 1025 від 26 жовтня 1994 р., видане Міністерством інформації України

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

- **Ніжинське відділення редакції журналу**
(зав. В'ялий Микола Григорович, тел. 04631-2-23-53)
- **Новгород-Сіверське відділення редакції журналу**
(зав. Воїнов Святослав Святославович, тел. 2-31-63)
- **Нью-Йоркське відділення редакції журналу**
(зав. Курас Григорій Михайлович,
USA, New-York-11230, Brooklyn, Ocean Avy 1854, apt 8b)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка
Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

РОЗВІДКИ

Віктор Огнев'юк

ІСТОРИОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Дослідження освіти стає актуальною темою в українській та зарубіжній історії, педагогіці, філософії. З розвитком цієї сфери пов'язується суспільний прогрес. Саме в такому контексті слід розглядати праці В. Андрушенка, Л. Губернського, В. Журавського, В. Кременя, В. Курила, Д. Табачника, В. Ткаченка, О. Савченка, О. Сухомлинської, Д. Дьюї, Е. Тоффлера тощо.

Метою цієї статті є розгляд аспектів становлення освіти як каталізатора розвитку суспільства на початку ХХ століття.

Як і для всього європейського світу, пролог історії ХХ століття для України був пов'язаний з суперечливими процесами морально-психологічного, духовного, політичного та економічного розвитку.

Однією з визначальних рис цього часу, попри постійну жорстоку боротьбу країн, релігій та ідеологій, стало поширення, зростання ролі й значення освіти для розвитку людини і суспільства. Суспільна свідомість та потреби розвитку людини в добу індустріалізації зумовили потребу в освіті як у рушійній силі суспільного життя. Тобто, з одного боку, подальший розвиток суспільства став неможливим без освіти, а з другого – освіта не могла розвиватися без підтримки спільноти. Отже, на початку століття, як ніколи раніше, стало очевидним, що суспільство може забезпечити свій розвиток і своє існування лише за умови інвестицій в духовний та інтелектуальний розвиток людини.

Початок ХХ століття для України позначений бурхливим переходом від аграрного до індустріального суспільства, або, за визначенням Е. Тоффлера, від суспільства Першої до суспільства Другої хвилі. Аграрне суспільство, яке поступово витіснялося індустріальним, могло обійтися і обходилося без впровадження обов'язкової початкової освіти. Воно задовольнялося трансформацією традицій та практичного досвіду попередніх поколінь. Земля, зберігаючи свої природні властивості, не вимагала особливих технологій, а тим більше агрохімії чи меліорації. Те ж саме можна сказати і про тваринництво. Споживання м'ясних продуктів було досить обмеженим, що, до речі, позначалося і на чисельності та здоров'ї населення. З одного боку, обмежені продовольчі ресурси не сприяли зростанню кількості населення, а з другого – незначне зростання населення світу та попиту не стимулювало виробництво продуктів. Але з часом ситуація змінювалася.

З середини XVII до початку ХХ століття населення світу зросло на 1 млрд. і у 1900 р. становило близько 1,6 млрд. Перехід переважної більшості країн до індустріального розвитку у ХХ столітті позначився на кількості народонаселення, яке за першу половину століття зросло майже настільки, як за минулі 250 років¹.

Отже, індустріальний розвиток позначився на демографічних змінах. Населення не тільки зростало кількісно, змінилися його структура та розселення, види діяльності, що впливало і на розвиток освіти. Суспільство вже не могло задовольнятися трансформацією традицій, досвіду і знань без сфери освіти. Зростання потреб людини спонукало до розширення видів діяльності, стимулювало наукові дослідження і необхідність глибшого пізнання світу, в свою чергу, активна економічна діяльність потребувала певного освітнього рівня. Проте Україна все ще перебувала в сфері впливу аграрної цивілізації, яка задовольнялася, як уже говорилося, елементарним рівнем початкової освіти. Арифметика, письмо, читання, Закон Божий становили зміст загальної початкової освіти. Проте для більшості українців і вона була недоступною. У тодішній Росії навчалася лише кожна п'ята дитина шкільного віку. В українських землях, які входили до складу Російської імперії, рівень письменності був на 30 відсотків нижчим від середньостатистичного показника країни. У 1915 р. діяло 19340 шкіл, в яких навчалася 1 млн. 663 тисячі дітей. У 452 середніх школах навчалася 140 тис. учнів, а у 19 вищих навчальних закладах було близько 27 тис. студентів.

Щодо українських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, то і тут рівень освіти населення був найнижчим. На початку ХХ століття з 6240 сіл Галичини 2214 не мали так званої "нормальної", 981 – будь-якої школи. На Буковині функціонувало всього 49 шкіл, і лише в 4-х викладання здійснювалося українською мовою. На Закарпатті навчання в школах здійснювалося виключно угорською мовою.

У 1914/15 навчальному році в Україні (в її сучасних межах) налічувалося всього 38 дитячих дошкільних заклади (на 935 місць), 19 361 початкова школа, 356 неповних середніх шкіл, 480 середніх шкіл, в яких навчалася 1 728 313 учнів, 88 училищ (12 486 учнів) і 27 вищих навчальних закладів (35 204 студенти)². Це був найнижчий показник серед країн Європи. Серед селян та городян, а також серед чоловіків і жінок існувала значна диференціація щодо рівня письменності. Відсоток письменних серед населення Подільської губернії дорівнював усього 15,5, а найвищий показник – 25,9 – зафіксовано у Херсонській губернії. Серед міст за рівнем освіти населення лідерство належало Києву – 44,3 відсотка (у Києві письменними були 52,9% чоловіків та 33,2% жінок; тоді як, наприклад, в Одесі письменних було 30,9 відсотка – 35,7% чоловіків і 22,4% жінок)³. Така диференціація за рівнем розвитку освіти серед регіонів та між чоловіками і жінками є свідченням відсутності єдиних вимог суспільства до рівня освіченості громадян.

Філософія, на відміну від інших наук, майже не звертається до статистики, її в першу чергу цікавить осягнення ідей, стратегії та змісту розвитку.

Проте цифри досить часто мають велике філософське навантаження. Особливо це стосується тих, що є показниками людського розвитку. У нашому дослідженні за кожною цифрою – не тільки відображення долі окремих груп людей, а й філософське усвідомлення суспільних пріоритетів і тенденцій людського розвитку. Цифри виступають своєрідними індикаторами суспільного поступу чи суспільної стагнації. Щодо початку ХХ століття очевидним є висновок: освіта в Україні, враховуючи політичний стан і рівень цивілізаційного розвитку українських земель, не могла стати пріоритетною сферою, проте можливість подальшого розвитку суспільства вже починала пов'язуватися з освітою.

Таким може бути найбільш загальний висновок щодо розвитку освіти в Україні на початку ХХ століття.

Зрозуміло, що на кожному континенті, в кожній країні освіта має свої специфічні особливості; тим більше, що культура аграрного та індустріального суспільств (цивілізаційні рівні) в Європі, Азії, Африці, Америці та Австралії хронологічно не збігається.

Якщо говорити про відмінності у становленні освіти на Європейському континенті на початку ХХ століття, треба мати на увазі, що Західна Європа на той час перебувала вже на індустріальному етапі розвитку, а Східна тільки

закріплювалась на цьому шляху. В цілому Європу все більше опановувала ринкова економіка, яку характеризували, з одного боку, великі монополії, а з іншого – конкуренція дрібних і середніх підприємств. Вхідження в індустрію та ринок ставило перед суспільством нові вимоги до освітнього рівня людини.

Як уже зазначалося, у ХХ сторіччі Україна після завершення промислового перевороту стала на шлях індустріалізації. У 1895 р. в Україні налічувалося 30 313 підприємств, на яких працювало 205 тис. найманих робітників. Ринкові відносини все більше охоплювали сільське господарство, що вплинуло на зміну структури земельної власності і призвело до високого рівня концентрації землі. Власниками 68 відсотків усієї землі були майже 3 тис. поміщиків. Дворянське землеволодіння активно витіснялося ринковим. У 1877 – 1905 рр. третина площ дворянського землеволодіння перейшла до осіб недворянського походження. В аграрному секторі економіки відбулися якісні зміни: зросло виробництво, імпорт та застосування сільськогосподарської техніки в землеробстві; кількість вільнонайманих робітників збільшилась від 1 до 2 млн., зростали посівні площі та змінювалась структура посівів.

Україна ставала одним із світових лідерів виробництва сільськогосподарської продукції. Її частка в експорті пшениці Російською імперією становила 90 відсотків. 78 відсотків усіх площ, зайнятих під цукровий буряк у Росії, становили плантації цієї культури на українських землях; з загальної кількості вирощуваних у Російській імперії зернових 75,1 відсотка озимої пшениці, 38,8 – ярої пшениці, 51,4 відсотка ячменю вирощувалося в Україні⁴.

Зміни в аграрному секторі економіки позначалися на життєдіяльності селян і власників землі, на зростанні їхніх економічних, соціальних і, що найважливіше, – культурно-освітніх та духовних потреб.

Якісні зміни стрімко відбувалися і в промисловості. Технічний прогрес і економічне зростання стали забезпечувати металургія, залізорудна та машинобудівна галузі. На початку ХХ століття частка України в промисловому виробництві європейської частини Російської імперії становила 21 відсоток, при тому, що частка її населення – лише 18 відсотків⁵.

Україна стала основним промисловим регіоном Росії; видобуток вугілля становив тут 68,9 відсотка, виробництво заліза – 52,0, чавуну – 53 і сталі – 65 відсотків від загальноросійського. Одночасно розвивалися харчова, лісопилна та інші галузі, де інтенсивно укорінювався іноземний капітал та формувалась основна маса робітничого класу. Зокрема, в Україні було зосереджено 76 відсотків усіх російських цукроварень.

На перший погляд, показники сільськогосподарського і промислового виробництва нібито й не залежать від стану освіти населення. Насправді саме потреби індустріальної економіки поступово формували необхідність у запровадженні загальної освіти. Е. Тоффлер зазначає: “Організована на фабричний зразок загальна освіта давала навички читати й писати, навчала початків арифметики, історії та інших предметів. Це був “відкритий курс навчання”. Але під ним лежав невидимий або “прихований курс навчання”, що був набагато головнішим. Він складався, і таким залишається й тепер у більшості індустріальних держав, з трьох курсів: пунктуальності, вміння підкоритися й уміння виконувати механічну, одноманітну працю. Для заводської праці – а надто на складальному конвеєрі – були потрібні вправні робітники, причому такі, які виконували б накази керівництва без запитань. Потрібні були чоловіки й жінки, готові бути рабами біля машин чи в конторах, які б ретельно виконували тяжкі, одноманітні операції”⁶.

Ми ще повернемося до цієї проблеми, а поки що підкреслимо той очевидний факт, що освіта ставала важливою передумовою індустріального розвитку.

Світова промислова криза початку ХХ століття в Україні проявила себе скороченням, а в деяких випадках – призупиненням практично всіх галузей виробництва. Найбільш відчутною вона була в металургійній, вугільній, залізорудній промисловості. Це призвело до зростання безробіття, погіршення матеріального становища робітників, загострення соціальних і політичних суперечностей.

Залишаючись загалом країною аграрною, де все ще зберігалися залишки кріпосництва, поміщицьке землеволодіння й де вже розпочався процес глибокої диференціації селянства, Україна повільно, але невідворотно втягувалась у процеси модернізації.

Оскільки промисловий розвиток в Україні здійснювався переважно за рахунок іноземних інвестицій та за допомогою іноземних фахівців, освіта в цей період не могла бути ефективним чинником індустріалізації. Та все ж вона помітно впливала на розвиток людини і українського суспільства. Навіть незначна частка освічених людей була своєрідним ферментом поживлення національного руху, збудником суспільних прагнень до соціальної справедливості; освічена еліта стимулювала політичну активність українства.

Процеси, що відбувалися в світі та країні, сприяли формуванню класового самоусвідомлення людей та вибору ними силових способів зміни існуючого суспільного устрою. Поява “менеджерів революції”, які головним завданням своєї політичної діяльності вважали залучення широких верств народу до революційної боротьби, не тільки посилювала класове самоусвідомлення, а й активізувала зростання національної свідомості.

В Україні політичне життя характеризувалося насамперед розвитком соціал-демократії (Київ, Харків, Катеринослав), утворенням орієнтованої на селянство народницької партії соціалістів-революціонерів, а також ліберальним і студентським рухами. На Заході України центрами політичного життя були Львів, Станіслав, Чернівці. Під впливом загальної політичної активізації в революційний рух поступово втягувалась національно-орієнтована громадськість, яка поряд із соціально-політичними питаннями порушувала питання національні. Однією з перших українських організацій самостійницького спрямування була сформована у Харкові Революційна українська партія (РУП), фактичним маніфестом якої стала промова Миколи Міхновського “Самостійна Україна”. “...Коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплеменного, національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плеканне індивідуальності є метою, – зазначав М. Міхновський, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом міжнародних відносин”.

Так було сформовано ідею створення незалежної української держави.

Співвідношення загальнополітичного і національного стало головним питанням, що роз’єднувало українську політичну еліту. Це, власне, й призвело до її розколу й утворення в українському політичному просторі різноспрямованих політичних течій, непорозумінь, ворожнечі і прямих зіткнень між ними⁸.

Національно-визвольні прагнення українців зустріли особливо різкий опір з боку російських більшовиків-ленінців, які намагалися розхитати й викоринити національну спрямованість української революційності, витіснити націонал-патріотів з політичної арени й утвердити “єдино правильну”, з їхньої точки зору, політичну орієнтацію – пролетарський інтернаціоналізм.

Незалежницьку політичну орієнтацію національно свідомої частини політичної еліти України В. Ленін таврував як «буржуазний націоналізм», як «величезне зло», яке розмежовує, розшаровує робітничий клас й відволікає його від “дійсно революційної”, тобто класової, боротьби. Ця настанова щодо українства була домінуючою. Вона пригнічувала паростки національно-орієнтованого політичного руху, а з ним – підважувала цілісність української нації і суспільства, яке за своїм складом було поліетнічним, а за політичними орієнтаціями – різновекторним.

Ситуація ускладнювалась ще й тим, що протистояти таким настановам було надзвичайно важко через відсутність національної системи освіти. Зміст навчання і виховання у школах на території України, що входила до складу Російської імперії, відповідав духу монархізму, ортодоксальної релігійності,

великоросійського шовінізму. Це насамперед здійснювалось через викладання Закону Божого, російської мови, історії та географії Росії. Закон Божий викладався у всіх класах і був обов'язковим для всіх учнів. Не тільки історія, географія, а й усі інші предмети викладалися таким чином, що Україна навіть не згадувалась, хіба що в окремих програмах йшлося про Малу і Білу Русь. Освітня доктрина Російської імперії, не визнаючи української мови і української нації, прагнула сформувати комплекс малоросійської меншовартості.

Варто зауважити, що водночас тодішня школа відзначалась практичним спрямуванням і відповідала завданням і сутності індустріального суспільства початку ХХ століття, що підтверджує дослідження навчальних планів, зокрема реальних училищ.

Навчальний процес у реальних училищах був спрямований на високий, як на той час, рівень загальної освіти, що характеризувався ґрунтовною мовною підготовкою. З огляду на тісні зв'язки з Європою, розвиток ринкових відносин, вивчення мов було пріоритетом навчального процесу і займало майже 36 відсотків від загальної кількості навчальних годин. Це прикметна ознака загальної освіти кінця ХІХ – початку ХХ століть. На другій позиції було вивчення математики (16,8%), що пояснюється відповідною орієнтацією індустріальної епохи. В цілому питома вага математики, фізики, природознавства і креслення в навчальному плані становила понад 30 відсотків. Вивчення Закону Божого та історії, що були ідеологічною і духовною основою навчального плану, становило відповідно по 8 відсотків навчального навантаження.

На відміну від реального училища, в чотирикласному сільському училищі пріоритет надавався предметам професійного спрямування, на що відводилося майже 20 відсотків навчального плану. Підкреслимо, що заняття мали прикладний характер. Наведемо лише назви деяких навчальних предметів: комерційна арифметика, геометрія з землеробством, фізика з хімією, фізіологія з гігієною тощо. Слід зауважити, що вивченню російської мови відводилося до 20 відсотків навчального часу, а інші мови, в тому числі й українська, у 4-класному сільському училищі взагалі не вивчалися.

Проте для широкого загалу й такий рівень освіти був недоступний. Для нього, як правило, освіта обмежувалася церковнопарафіяльною школою. Подекуди, з урахуванням потреб зростаючої промисловості, створювалися ремісничі училища.

Про національне виховання годі й говорити, адже освіта слугувала інтересам держав, що не тільки ігнорували національно-культурні потреби усіх народів, які проживали на їхній території, (звичайно, за винятком титульної нації), а й за своєю суттю були їм ворожими. Національні цінності формувалися всупереч офіційним доктринам. Певною мірою на цьому позначився зворотний ефект від усіляких заборон та переслідувань. Заборонене завжди привертає до себе увагу і викликає інтерес. Зрештою, боротьба проти заборони української мови була підоймою національної свідомості, рушійною силою національно-визвольних змагань. Слід відзначити роль української інтелігенції, яка в особі Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Коцюбинського, С. Русової, Я. Чепіги, І. Франка, Л. Українки та багатьох інших утверджувала у свідомості українців прагнення до творення національної держави, національної освіти і вільної людини.

У західноукраїнських землях відомий український письменник і громадський діяч І. Франко, який добре знав критичний стан освіти на Галичині, де українців змушували вчитись німецькою і польською мовами, відстоював право всіх громадян безкоштовно навчатися рідною мовою. Він рішуче домагався поліпшення становища вчителя, зміни шкільної системи і змісту освіти, демократизації шкільного життя та відокремлення школи від церкви.

Спільним для освітніх програм шкіл і гімназій Російської та Австро-Угорської імперій було вивчення релігії та іноземних мов.

У гімназіях Галичини на опанування мовами відводилося понад 58 відсотків навчального часу, на релігію – 6,3, історію – 8,3 відсотка; понад 24 відсотки займали

предмети природничо-математичного циклу. Гімназійна освіта сприяла формуванню у молоді різнобічного світогляду, відкривала можливості для продовження освіти в країнах Європи.

Навчальний план для народних шкіл у Галичині був дискримінаційним щодо рідної мови та закріплював пріоритет мови навчання (німецької або польської). У школах, що були на території, контрольованій Росією, українська мова взагалі була під заборону.

У західноукраїнських землях все ж непоодинокими були навчальні заклади з українською мовою навчання. Важливо, що в таких закладах вивчали історію рідного краю⁹, що було суттєвим кроком до формування національної свідомості та патріотизму. Для розвитку освіти в Україні велике значення мав факт появи навчальних закладів для дівчат.

Таким чином, порівняння змісту освітніх програм навчальних закладів у Російській та Австро-Угорській імперіях значною мірою дає змогу відповісти на питання щодо формування національної свідомості українців Заходу і Сходу України.

Якщо у школах українських земель, що входили до складу Росії, українська мова була під заборону, в Західній Україні формувалася україномовна освіта. Це особливо важливо для розвитку освіти в Україні на початку ХХ століття, коли фактично відроджувалися традиції, закладені ще за часів Київської Русі, Запорозької Січі та Гетьманщини.

Загальновідомо, що в Київській Русі з прийняттям християнства швидко поширювалася освіта. Володимир Великий, як зазначав літописець, почав брати у визначних людей дітей й давати їм книжну науку. Як і в інших європейських країнах, школи відкривалися при церквах і монастирях. С часом освіта стала поширюватися серед ремісників і простих городян, а подекуди і у селах: "...церковні школи мали у нас велику популярність, і кожна, найменша навіть оселя, вимагала, щоб дяк або священик вів при церкві науку"¹⁰.

Значного розвитку набула освіта в Україні в роки Хмельниччини, про що свідчить Павло Алепський: "По всій козацькій землі ми відмітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, з малими виїмками, навіть їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби і церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях. Число грамотних зросло, особливо за часів Хмельницького"¹¹.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть у Центральній і Східній Україні активну діяльність розгортають освітні товариства. Зокрема члени Київського товариства письменності відкривали бібліотеки-читальні при церковно-парафіяльних школах, недільні школи, класи для дорослих. Викладачі Харківської приватної школи підготували програми з усіх предметів для недільних шкіл, що поширювались у всій Російській імперії¹². У Києві в 1882 – 1918 рр. діяло товариство сприяння початковій освіті. В західноукраїнських землях, починаючи з 1868 р., розгорнулася діяльність Товариства "Просвіта", що продовжувалась впродовж семидесяти одного року, маючи метою діяльності просвіту і піднесення культури та добробуту українського народу у всіх його верствах і напрямках життя"¹³.

На початку ХХ ст. організації "Просвіта" поширюються по всій Україні. У 1906 р. Борис Грінченко створює Київську "Просвіту", що стала центром національного відродження міста й усієї губернії. "Наші просвітні товариства понесуть хвилі розумного життя, світло науки і мистецтва в найдавші закутки України, поширять і зроблять популярними надбання культури нашої української і світової"¹⁴, - говорив Грінченко.

У 1908 р. виникло ще одне громадське об'єднання "Київське товариство поширення письменності" й "Товариство поширення письменності в народі". Таким чином, громадськість активно впливала на розвиток освіти, намагаючись подолати неписьменність.

Ідеями демократизму, гуманізму і народності проіннята педагогічна діяльність Бориса Грінченка. В його працях "Яка тепер народна школа на Україні", "Братства

й просвітня школа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького”, “Народні вчителі і українська школа” послідовно відстоюється необхідність навчання і виховання, спілкування вчителів, дітей, батьків українською мовою; ставиться завдання досягти розвитку гармонійної особистості відповідно до історичного досвіду, системи духовних і морально-етичних цінностей українського народу. Погляди Б. Грінченка щодо формування національної самосвідомості, принципу наступності системи освіти, ролі інтелігенції у створенні національного культурного середовища, демократичності школи і підготовки вчителів залишаються актуальними й дотепер.

До надбань української педагогічної думки, що формувалася на терені Російської імперії, належать статті і праці Софії Русової, Христї Алчевської, Якова Чепіги. “Проект української школи” (1913) Я. Чепіги гостро ставить питання щодо недоліків тогочасної системи освіти, яка, як він вважав, була зняряддя пригнічення індивідуальності, самостійності, волі, культивувала риси, що не відповідали високим людським ідеалам. Філософсько-педагогічні погляди Я. Чепіги початку ХХ століття залишаються актуальними і на початку ХХІ. Адже він вважав, що в центрі нової школи має бути дитина, послідовний розвиток її духовних і фізичних сил. Метою школи, за Я. Чепігою, має бути збереження неповторної людської індивідуальності та її вдосконалення через підготовку до соціальних і економічних умов життя народу.

Яків Феофанович Чепіга чи не перший обґрунтував національний характер освіти, її природний взаємозв’язок з життям народу. Він переконливо доводив, що школа має давати простір кращим індивідуальним рисам дитини, забезпечувати її вільний фізичний і духовний розвиток. В основу філософії “Проекту української школи” Я. Ф. Чепіга поклав такі положення:

- збереження в дитині духовних сил нації і рідної мови;
- створення умов для розвитку національної ментальності (мова, думка, розумова діяльність, поведінка, темперамент) як основи вільного здобуття знань та пізнання справжніх цінностей життя;
- відповідність освіти природним прагненням людини. Подолання педагогами ілюзій щодо влади над природою дитини;
- узгодженість освіти з природним хистом дитини;
- повний взаємозв’язок із реальним життям і безпосереднє пізнання навколишнього світу;
- вільний розвиток природи дитини, що забезпечує широту й глибину діяльності і творчості, відсутність примусу;
- зміна структури початкової освіти та функції вчителя, який має стати “співробітником дитини в освіті”;
- невідмінне пізнання дитини і законів, що керують її поведінкою.

Отже, на початку ХХ століття відбулася еволюція світоглядної моделі в педагогічній думці і освіті; вироблялися оригінальні педагогічні погляди, вибудовувалася філософія української школи, складалося цілісне уявлення про те, як і яку людину має формувати школа в Україні. Освіта почала відігравати все більшу роль у розвитку суспільства: вона формувалася як рушій суспільних трансформацій. Саме на початку століття було сформовано ідеї обов’язковості початкової освіти. Однак плани прогресивної громадськості були перекреслені Першою світовою війною і революцією.

1 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. – У кн.: Бродель Ф. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К.: Основи, 1997. – Т. I. – С. 23.

2 Культурное строительство в СССР. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 88, 208, 232.

3 Исторические записки АН СССР. – 1951. – № 37. – С. 39, 48.

4 Лоновик Б.Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ. – К.: Вища школа, 1995. – С. 279 – 280.

5 Грицан Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С. 60.

6 Гоффлер Е. Третя Хвиля. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – С. 57 – 58.

7 Самостійна Україна. Промова. У зб.: Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 8 (мовні та правописні особливості оригіналу збережено. – В. О.).

8 Винниченко В. К. Відродження нації. – К., 1993. – Ч. 1 – 3; Гунчак Т. Українська політична думка 1920-х років: монархізм, націоналізм, націонал-комунізм // Літ. Україна. – 1991. – 20 черв.; Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – № 2; Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). – У кн.: Українська ідея: Історичний нарис. – К., 1995.

9 Звіт дирекції ліцею руского інституту для дівчат в Перемишлі за рік шкільний 1904 – 05. – Перемишль, 1905. – Накладом “Руского інституту для дівчат”, з печатні Йосифа Стифіого.

10 Історія української культури. Під загальною редакцією І. Крип'якевича. - Нью-Йорк, 1990. - С. 125.

11 Там само.

12 Опыт программ по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся. – М., 1901. – С. 89.

13 “Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998) // Збірник матеріалів та документів. - К.: Просвіта, Веселка, 1998. - С. 27.

14 Там само. - С. 116.

